

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za metodiku nastave hrvatskoga jezika

Zagreb, 10. listopada 2012.

**NAČELO ČESTOTNOSTI U POUČAVANJU
HRVATSKE PRAVOPISNE NORME**

DIPLOMSKI RAD
8 ECTS bodova

Mentor:
Dr. sc. Marko Alerić, doc.

Student:
Maja Švegović

SADRŽAJ:

1. Uvod
2. Povijest fonema /grafema *č, ć, dž i đ*
3. Problem izgovaranja i pisanja fonema /grafema *č, ć, đ i dž*
4. Istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara
 - 4.1 Cilj i zadaci istraživanja
 - 4.2 Rezultati istraživanja
 - 4.3 Zaključak
5. Načelo čestotnosti i njegova primjenjivost u poučavanju hrvatske pravopisne norme
 - 5.1 Dosadašnja istraživanja čestotnosti fonema/ grafema u hrvatskome standardnome jeziku
6. Metode i postupci primjene načela čestotnosti u poučavanju hrvatske pravopisne norme
 - 6.1 Stara i nova pravila za pisanje grafema *č, ć, dž i đ*
 - 6.2 Popis riječi u kojima dolazi do najvećeg broja odstupanja prilikom njihova pisanja
7. Dodatak: primjer testa provedenog u školama grada Bjelovara
8. Sažetak
9. Ključne riječi
10. Literatura

1. Uvod

Kao okosnica ovoga rada poslužit će mi rad pod nazivom „Utjecaj čestotnosti fonema/grafema *č, ć, dž i đ* na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom“ autora Marka Alerića, Tamare Gazdić-Alerić i Bože Bekavca.

Moj rad je podijeljen na tri dijela. Prvi dio obuhvaća povijest fonema/grafema *č, ć, dž i đ* te se u njemu nadalje razrađuju uzroci i posljedice problema koji nastaje prilikom izgovaranja i pisanja tih glasova. Drugi dio rada je istraživanje provedeno na temelju osnovnoškolskih i srednjoškolskih učeničkih školskih zadaća u osnovnim i srednjim školama grada Bjelovara te na temelju testova u kojima možemo jasno utvrditi u kojim se leksemima javljaju fonemi/grafemi *č, ć, dž i đ*, a prilikom čijeg je pisanja došlo do većeg broja odstupanja. Osim vlastitog istraživanja o ovoj problematici u radu iznosim i dosadašnja istraživanja učestalosti navedenih fonema/grafema te istraživanja pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola provedena u više hrvatskih gradova.

U završnom dijelu rada iznesene su metode i postupci koji bi omogućili primjenu načela čestotnosti u ovladavanju pravilnim pisanjem grafema *č, ć, dž i đ*, te načini kako možemo pomoći djeci u njihovu razlikovanju. Vrlo je važno usvajanje pravila o uporabi navedenih fonema/grafema koja su propisana u Hrvatskom pravopisu. Pravila iznesena u ovome radu preuzeta su iz Hrvatskog pravopisa autora Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša. Na osnovi načela čestotnosti iznosim popis najčešćih leksema prilikom čijeg pisanja učenici čine najviše odstupanja.

2. Povijest glasova č, ć, dž i đ

Glasove č, ć, dž i đ u hrvatsku latinicu uvrštava Ljudevit Gaj¹. On je 1830. godine objavio svoje djelo *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja, poleg mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temeljov i zrokov* u kojem predlaže da se reformira slovopis kojim su kajkavci pisali i to tako da svaki glas pomoću dijakritičkih znakova² dobije svoje slovo. Ova slovna reforma je najznačajnije djelo u Hrvatskoj povijesti i kulturi. Objavljena je u Budimu 1830. i označava početak narodnog preporodnog gibanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća.

Hrvatska latinica³ naziva se još i gajica po njezinome reformatoru Ljudevitu Gaju.

Cilj Gajeva slovopisa, odnosno slovopisna osnova kakvu je Gaj predložio trebala je hrvatsku književnost objediniti i približiti ju ostalim slavenskim narodima, osobito onima koji pišu latinicom. Prije nego što je predložio svoj slovopis morao je duboko razmišljati o jeziku, osobito kada je usvojio načelo da svaki glas mora biti bilježen jednim znakom. Poticajna mu je u tom pogledu bila češka pravopisna tradicija s dijakritičkim znakovljem.

Gaj se slovopisom kakav predlaže u *Kratkoj osnovi* htio približiti svim Slavenima, ali i ujediniti sve narode koje naziva bližnjom braćom: „bližni brati naši Šlavonci, Dalmatinci, Štajerci, Kranjci i Korušci...vu ovem ...prikladnem pravopisanu z' nami ...zjedinili budu“.

I Hrvati (*Horvati, Šlavonci i Dalmatinci*) i Slovenci (*Štajerci, Kranjci i Korušci*) prihvatili su Gajev slovopis, samo ne onaj iz *Kratke osnove*, nego onaj koji je Gaj predložio 1835. u *Daniczi Horvatzkoj, Slavonzkoj y Dalmatinzkoj*.⁴

Po uzoru na češku latinicu Gaj je u hrvatsku latinicu uvrstio slova C, S, Z i Č, Š, Ž. Preuzeo je također iz češkog Ň te slovačkog Ľ koja su kasnije zamijenjena sa *nj* i *lj*. Pored toga je uvidio glas za posebno slovo Ğ koje je kasnije zamijenjeno u *dž* po uzoru na poljski. Češko slovo Ť Gaj je još na početku zamijenio s *tj*, no malo kasnije je umjesto toga počeo rabiti slovo ć. Znak za glas ć preuzeo je iz poljske tradicije. Umjesto češkoga Ď koje je Gaj

¹ Hrvatski preporoditelj, književnik, političar, zastupnik u Hrvatskom saboru te tvorac ilirizma i vođa hrvatskog narodnog preporoda.

² Dijakritički znakovi (grč. διακριτικός diakritikos „koji razlikuje“) su znakovi različitog oblika - točke, crtice, kvačice, kružići koji se dodaju nekom slovu u svrhu davanje posebne glasovne oznake nekog slova, odnosno riječi. Dijaktrički znakovi su u nekim jezicima sastavni dio određenih alfabeti, odnosno predstavljaju zasebna slova umjesto oznake riječi. U hrvatskom jeziku dijaktrički znakovi u abecedi su č, ć, đ, š i ž.

³ Hrvatska latinica je posebno prilagođeno latinično pismo namijenjeno za pisanje hrvatskog jezika.

⁴ *Slovna reforma Ljudevita Gaja*, pregled: 20.1.2013.

http://hr.wikipedia.org/wiki/Slovna_reforma_Ljudevita_Gaja

prepoznao kao slovo između *dj* i *gj*, još godine 1892. zamjenjuje za slovo *đ* koje se također i danas rabi u hrvatskoj abecedi.⁵

U doba Hrvatskoga narodnog preporoda zapadna novoštokavština postaje temeljem općehrvatskoga jezičnog standarda. Pod utjecajem sjevernih i zapadnih slavenskih jezika uvodi se morfofonološki pravopis⁶, a u grafiju dijakritički znakovi. Grafija se ustaljuje tek krajem XIX. stoljeća s pravopisom I. Broza.⁷

U predgovoru petom prerađenom izdanju *Hrvatskog pravopisa* autori Stjepan Babić i Milan Moguš napominju da je Gaj bio reformator hrvatskoga slovopisa⁸, a ne pravopisa⁹. To je važno razlikovati jer je Gaj svojom reformom nastojao za svaki fonem u hrvatskom jeziku uvesti jedan grafem latiničkoga pisma. Time je slovopisno ujedinio cijeli hrvatski narod. Za razliku od slovopisa, pravopis obuhvaća skup pravila o upotrebi znakovnog inventara nekog pisma. Prvi cjeloviti pravopis javlja se tek 1892. godine, prethodno spomenuti *Hrvatski pravopis* Ivana Broza.

⁵ *Povijest nastanka hrvatske abecede*. Pregled: 23.11.2012.

http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_abeceda

⁶ Načelo prema kojem se u pismu ne označuju fonemi koji se stvarno izgovaraju, nego se zadržavaju slovni znaci za foneme u osnovnome obliku.

⁷ *Iz povijesti hrvatskoga jezika*, pregled: 23.11.2012.

www.ihjj.hr

⁸ Slovopis ili grafija je skup znakova kojima bilježimo pojedine glasove.

⁹ Pravopis obuhvaća skup pravila o upotrebi cjelokupnoga znakovnoga inventara koji ima jedno pismo.

3. Problem izgovaranja i pisanja fonema /grafema č, ć, đ i dž

Uporaba fonema/grafema č i ć ne zadaje gotovo nikakvih teškoća onima koji ih dobro razlikuju u govoru. Ako se u govoru oba glasa jednako izgovaraju ili se izgovor miješa, treba znati pravila prema kojima se određuje koji glas dolazi u kojoj riječi. Važan je pravilan izgovor navedenih glasova i treba razlikovati njihovu artikulaciju. Pri izgovoru glasa č vrh jezika se uzdiže i prislanja uz desni, a usne se ispupčuju i zaobljuju. Pri izgovoru glasa ć vrh jezika se opre o donje zube, srednji dio jezika prislanja uz prednje nepce, a usne razvlače i olabavljaju.¹⁰

Usprkos pojavljivanja velikog zanimanja i brige za jezik devedesetih godina prošloga stoljeća, kada se uspostavljala hrvatska država, nije došlo do pojačane pismenosti i jezične kulture. I danas, netom prije ulaska Republike Hrvatske u Europsku Uniju javlja se potreba očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta kojemu je jezik osnovni nositelj. U vrijeme globalizacije javlja se posebna skrb za jezik uvjetovana strahom od prevlasti engleskog jezika.¹¹ Treba zaštititi vlastiti jezik od nekontroliranog utjecaja stranog jezika (Kovačec, 2004). Najvažnija stavka u životu svakoga čovjeka je poznavanje vlastitoga jezika.

„Na problem razlikovanja fonema/grafema č/ć i dž/đ ukazali su prvenstveno nastavnici koji su anketama procijenili da ima 30% - 40% učeničkih pogrešaka pri pisanju tih glasova.“¹² Osim učenika takve pravopisne pogreške čine i ostali govornici hrvatskoga jezika.

Profesorice Visoke učiteljske škole u Gospiću Sanja Vrcić-Mataija i Vesna Grahovac-Pražić napravile su istraživanje o jeziku na javnim gradskim prostorima grada Gospića te su uočile mnoge pravogovorne nepravilnosti među kojima je i pogrešna uporaba glasova č/ć, dž/đ. „Govorni idiom toga grada je štokavska ikavica pa je rijetkost sresti govornika koji ne razlikuje glasove č i ć.“¹³ Usprkos tome, javljaju se i takve pogreške: *sendvić, prodaje se kuća, mogućnost šivanja, domaće jabuke...* Po cjenicima gospićkih kafića mogu se naći

¹⁰ SILIĆ, Josip i ROSANDIĆ, Dragutin (1974) *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga. Str. 54.

¹¹ VRCIĆ-MATAIJA, Sanja i GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna (2006) Skrb za jezik na javnim gradskim prostorima. *Jezik* 53. Str. 177.

¹² *Problem č-ć/ dž-đ*, pregled: 20.1.2013

<http://www.scribd.com/doc/23238126/jat-seminar>

¹³ VRCIĆ-MATAIJA, Sanja i GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna (2006) Skrb za jezik na javnim gradskim prostorima. *Jezik* 53. Str. 179.

ponude različitih pića kao i onih u čijem se izgovoru griješi.¹⁴ Iz niza primjera koje autorice navode izdvojila sam ove riječi: *đus, cappuccino, kapučino, kapučino, kapuciner*.

Riječ *đus* treba pisati kao *džus* jer „tuđice koje dolaze s engleskog govornog područja prilagođuju se hrvatskome jeziku i pišemo ih prema engleskom izgovoru, ali tako da u njima pišemo *dž*, a ne *đ*.“¹⁵

„Riječ *kapučino* je iz talijanskog jezika ušla u hrvatski jezik u koji se uklopila svojom grafijom, što je pojava kod dijela egzotizama, tako da su je govornici hrvatskoga jezika prestali smatrati tuđom. Stoga je prihvaćeno *kapučino*, a *kapuciner* je stilski obilježen. Talijanizmi u hrvatskom jeziku uvijek imaju fonem/grafem *č*, nikad fonem/grafem *ć*.“¹⁶

O problemu razlikovanja fonema/grafema *č*, *ć*, *dž* i *đ* pisao je i profesor Ivo Škarić u svome znanstvenom radu pod nazivom *Kakav pravopis (između fonetike i fonologije)*.¹⁷

Kao rješenje problema pravilnog izgovora i pisanja fonema/grafema *č*, *ć*, *dž* i *đ* predlaže svođenje glasova *č-ć* na glas *č* i glasova *dž-đ* na glas *đ*. Smatra da je za većinu Hrvata u općem jeziku već završena defonologizacija fonemske opreke *č-ć*, a pogotovo glasova *đ-dž*. Ljudi sve manje energije i truda ulažu u ispravnost izgovora tih glasova, zbog čega dolazi do sve većeg odstupanja prilikom pisanja riječi koje sadrže te foneme/grafeme.

Opreke fonema/grafema *č-ć* i rjeđe *dž-đ* izražene su u nekim hrvatskim dijalektima, te se njihovi govornici opiru ovoj ideji. Profesor Škarić fonem */dž/* naziva tipično „knjiškim“, izmišljenim fonemom, jezično neistinitim.¹⁸ Smatra ga alofonom fonema *č* što objašnjava primjerom */svjedočiti/- /svjedočba/- [svjedodžba]*, kao što je i *[dz]* alofon fonema */c/* u primjeru *[stridzga]*. Neki autori smatraju da Škarićeve teze o nepostojanju fonema *dž* potvrđuje i činjenica da svaki fonem, da bi bio fonem, mora tvoriti fonološke opreke, a za glasove *dž* i *đ* nije pronađen niti jedan par. No, Josip Silić i Dragutin Rosandić u svojoj knjizi *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* navode nekoliko primjera koji potvrđuju da glasovi *dž* i *đ*, suprotstavljeni jedan drugome, imaju razlikovnu ulogu.

Oni sudjeluju pri razlikovanju značenja sljedećih riječi:

džâk (vreća) i đâk (učenik)

¹⁴ VRCIĆ-MATAIJA, Sanja i GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna (2006) Skrb za jezik na javnim gradskim prostorima. *Jezik* 53. Str. 179.

¹⁵ (Babić-Ham-Moguš 2005:43.)

¹⁶ VRCIĆ-MATAIJA, Sanja i GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna (2006) Skrb za jezik na javnim gradskim prostorima. *Jezik* 53. Str. 179.

¹⁷ ŠKARIĆ, Ivo. *Kakav pravopis (između fonetike i fonologije)*. Pregled: 23.12.2012.

http://www.ffzg.unizg.hr/fonet/skarić/skarić-kakav_pravopis.pdf

¹⁸ Tamo gdje je palatalizacijom od bezvučnog */k/* nastao poluzatvoreni */č/* (npr. od */čovjek/ - /čovječe/*) od zvučnog mu parnjaka */g/* ne nastaje zvučni poluzatvoreni */dž/* nego zvučni */ž/* (npr. od */bog/ imamo /bože/*, a ne */bodže/*). (Škarić 2000)

Džŏn (englesko ime) i đŏn (potplat)

džĕm (pekmez) i đĕm (žvala)

Zaključak donesen na osnovi Škarićeva istraživanja¹⁹ je da *dž* jest alofon fonema /č/ i nije poseban fonem. Palatalizacijom bezvučnoga /k/ dobivamo /č/, ali palatalizacijom njegova zvučnoga para /g/ ne dobivamo /dž/ već /ž/ (*vrag-vraže*).

Međutim, u navedenim primjerima Silića i Rosandića koji potvrđuju status fonema, Škarićevi zaključci dovode se u pitanje.

Teze iznesene u Škarićevu napisu naišle su na negativan odjek u javnosti. Prema Škarićevu mišljenju jezična bi se norma morala temeljiti na „prirodnom“ govoru prosječnih više-manje obrazovanih stanovnika velikih i većih gradova. U skladu s time, to bi značilo ukidanje razlika između fonema/grafema *č* i *ć* kao i fonema/grafema *dž* i *đ* te pisati samo *č* i *đ*, jer većina govornika ne provodi to razlikovanje u govornoj praksi.

Komentirajući Škarićeve teze Brozović²⁰ ističe da bi „prihvatanje Škarićeva shvaćanja o podlozi norme značilo da bismo onda u gramatici morali priznati u kondicionalu oblike *ja bi, mi bi, vi bi* (*umjesto ja bih, mi bismo, vi biste*), a u rječniku bismo se morali pomiriti s najrazličitijim barbarizmima koji su u svakodnevnoj uporabi u nevezanu govoru.“²¹

Brozović smatra da ne treba napustiti dosadašnju normu i stvarati novu na temelju razgovornog jezika budući da se i u drugim europskim jezicima norma zasniva na naslijeđenome tradicionalnom normativnom sustavu. I drugdje postoji razgovorni stil jezika pa on u nekim jezičnim sferama bitno utječe na standard, uklapajući se uglavnom diskretno u sustav.

Problem glasova *č/ć* i *dž/đ* Brozović uspoređuje s istim izgovorom glasova i u drugim jezicima čijim govornicima on ne predstavlja problem. „Tako se glas *u* u poljskome (*u* i *ó*) i dugi *u* u češkome (*ú* i *ś*) piše dvojako uz savršeno identičan izgovor, pa nikome ništa.“²² U hrvatskome jeziku je druga situacija, fonemi *č* i *ć*, a tako i *dž* i *đ*, ne izgovaraju se na isti

¹⁹Problem č-ć/ dž-đ, pregled: 20.1.2013

<http://www.scribd.com/doc/23238126/jat-seminar>

²⁰BROZOVIĆ, Dalibor (2002) Prvo lice jednine; O predloženoj smrtnoj osudi za *ć*, *dž*, *ije*. *Vijenac*. Zagreb. Br. 207.

²¹BROZOVIĆ, Dalibor (2002) *Prvo lice jednine; O predloženoj smrtnoj osudi za ć, dž, ije*. Pregled: 20.12.2012. <http://www.matica.hr/vijenac/vij207.nsf/AllWebDocs/DaliborBrozovicPRVOLICEJEDNINE>

²²BROZOVIĆ, Dalibor (2002) *Prvo lice jednine; O predloženoj smrtnoj osudi za ć, dž, ije*. Pregled: 20.12.2012. <http://www.matica.hr/vijenac/vij207.nsf/AllWebDocs/DaliborBrozovicPRVOLICEJEDNINE>

način. „Zaista je neobična želja dezavuirati one koji govore u skladu s normom u korist onih koji normu ne poštuju.“²³

4. Istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara

4.1 Cilj i zadaci istraživanja

Problem izgovaranja i pisanja glasova *č*, *ć*, *dž* i *đ* javlja se kod velikog broja učenika svih uzrasta. Razlog je svakako sličan izgovor tih fonema, ali i pojedina narječja ili mjesni govori kojima je obilježje izjednačavanje fonema *č* i *ć* te fonema *dž* i *đ*. Govornici kajkavskog narječja imaju poteškoće u razlikovanju glasova *č* i *ć*.²⁴ Tom problemu pridonosi i činjenica da se ti fonemi/grafemi u hrvatskome jeziku javljaju vrlo rijetko. Razlikovanje navedenih glasova i njihova pravilna uporaba u govoru i u pismu jedan je od prvih pokazatelja pismenosti svake osobe. Stoga je izuzetno važno usvojiti znanje o navedenim fonemima/grafemima bez obzira na stupanj obrazovanja ili životnu dob pojedinca.

Kako bih osvijestila ovaj problem, provela sam istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara. Cilj istraživanja bio je osvijestiti problem razlikovanja navedenih glasova, uvidjeti koliko je taj problem prisutan kod učenika na području grada Bjelovara te na kraju dobiti popis leksema osnovnoškolskih i srednjoškolskih učenika u kojima se javljaju fonemi/grafemi *č*, *ć*, *dž*, *đ*, a prilikom čijeg je pisanja došlo do većeg broja odstupanja.

Istraživanje je provedeno na osnovi stotinu školskih zadataka učenika osnovnih i stotinu školskih zadataka učenika srednjih škola. Osim školskih zadataka, učenici su rješavali testove koji su sadržavali tekstove bez dijakritičkih znakova koje su oni morali naknadno označiti. Osim zadataka na osnovi kojih se može jasno utvrditi njihovo poznavanje navedenih glasova, učenici su imali i jedan poseban zadatak u kojem su se sami trebali izjasniti stvara li im razlikovanje fonema/grafema *č* i *ć* te razlikovanje fonema *dž* i *đ* problem prilikom pisanja i što naprave kada nisu sigurni kako se pojedina riječ pravilno piše. Prije početka rješavanja testova učenicima je napomenuto kako je ova anketa anonimna i da se ne ocjenjuje.

²³BROZOVIĆ, Dalibor (2002) *Prvo lice jednine; O predloženoj smrtnoj osudi za ć, dž, ije*. Pregled: 20.12.2012. <http://www.matica.hr/vijenac/vij207.nsf/AllWebDocs/DaliborBrozovicPRVOLICEJEDNINE>

²⁴ *Kajkavsko narječje*. Pregled: 20.1.2013. http://hr.wikipedia.org/wiki/Kajkavsko_narje%C4%8Dje

4.2 Rezultati istraživanja

Rezultati analize školskih zadaća učenika osnovnih škola:

1. Istraživanje je pokazalo kako učenici osnovnih škola griješe prilikom pisanja grafema *č*, *ć*, *dž* i *đ*.
2. Do najvećeg broja odstupanja dolazi u riječima u kojima je umjesto fonema/grafema *č* trebalo upotrijebiti fonem/grafem *ć*.²⁵
3. Do manjeg broja odstupanja dolazi u riječima u kojima je umjesto fonema/grafema *ć* trebalo upotrijebiti fonem/grafem *č*.
4. Fonemi/grafemi *dž* i *đ* prilikom analize školskih zadaća nisu evidentirani. Razlog tome je njihova mala zastupljenost u vokabularu osnovnoškolaca. Vrlo je malen broj riječi koje sadrže navedene foneme te se rijetko upotrebljavaju. Najčešće su to riječi stranoga podrijetla.
3. Na dane rezultate utječe i činjenica da učenici pridaju posebnu pozornost prilikom pisanja ovih glasova budući da se radi o školskoj zadaći i svjesni su da im svaka pogreška utječe na konačnu ocjenu.

Rezultati provjere pismenosti učenika osnovnih škola na temelju testova znanja:

1. Do najvećeg broja odstupanja dolazi u riječima koje su rjeđe u uporabi učenika osnovnih škola (*budžet*, *promidžba*).
2. Učenici osnovnih škola podjednako griješe prilikom pisanja leksema koji sadrže foneme/grafeme *č* i *ć*, a čiji postanak nije vidljiv i prilikom pisanja onih leksema kod kojih vrijede pravila za upotrebu tih glasova.
3. U testu se pojavljuju četiri leksema koja sadrže foneme/grafeme *dž* i *đ*: *svjedodžba*, *narudžba*, *budžet*, *promidžba*.
Najveći broj odstupanja javlja se prilikom pisanja leksema *budžet*.
Najmanji broj odstupanja javlja se prilikom pisanja leksema *svjedodžba*.

²⁵ Razlog tome je što je čestotnost fonema/ grafema *č* veća te je time i veća mogućnost da se upravo taj fonem pojavi u leksemima za koji učenici nisu sigurni kako se pravilno piše.

4. U posljednjem zadatku učenici su se trebali izjasniti predstavlja li im problem pisanje glasova *č, ć, dž i đ*, te što naprave kada nisu sigurni kako se pravilno piše neka riječ. Prema odgovorima učenika na postavljeno pitanje, učenike možemo svrstati u tri skupine:

- a) učenici kojima pisanje leksema koji sadrže foneme/grafeme *č, ć, dž i đ* ne predstavlja problem,
- b) učenici koji pogađaju koji bi fonem/grafem od navedenih trebalo upotrijebiti prilikom pisanja određenog leksema,
- c) učenici koji pišu nešto između fonema/grafema *č* i *ć* → *ć*.

Vrlo je malen broj učenika koji pravilno upotrebljava navedene foneme/grafeme.

Zanimljivo je kako učenici o sebi, u pogledu poznavanja pravilnog pisanja grafema *č, ć, dž i đ*, imaju bolje mišljenje nego što su pokazali. Istraživanje je pokazalo da dio učenika, koji se izjasnio da zna pravilno upotrijebiti navedene grafeme, prilikom njihova pisanja ipak griješi.

Rezultati analize školskih zadataka učenika srednjih škola:

1. Istraživanje je pokazalo kako učenici srednjih škola griješe prilikom pisanja grafema *č, ć, dž i đ*.
2. Do najvećeg broja odstupanja dolazi u riječima u kojima je umjesto fonema/grafema *č* trebalo upotrijebiti fonem/grafem *ć*.
3. Do manjeg broja odstupanja dolazi u riječima u kojima je umjesto fonema/grafema *ć* trebalo upotrijebiti fonem/grafem *č*.
4. Učenici srednjih škola upotrebljavaju ograničen broj leksema koji sadrže foneme/grafeme *dž i đ*. Prilikom analize školskih zadataka, izdvojila sam nekoliko leksema s navedenim fonemima/grafemima: *đak, udžbenik, mlađi, smeđ, svjedodžba*. Prilikom pisanja navedenih leksema nije došlo do odstupanja od pravopisne norme.

Rezultati provjere pismenosti učenika srednjih škola na temelju testova znanja:

1. Do najvećeg broja odstupanja dolazi u riječima koje su rjeđe u uporabi učenika srednjih škola.
2. Učenici najviše griješe kod pisanja leksema koji sadrže foneme/grafeme *č* i *ć*, a kojima postanak nije vidljiv.
3. Do manjeg broja odstupanja dolazi u leksemima u kojima se fonemi/grafemi *č* ili *ć* pojavljuju na osnovi pojedinih pravila, vidljiv je njihov postanak.

4. U testu se pojavljuju četiri leksema koja sadrže foneme/grafeme *dž* i *đ*: *svjedodžba*, *narudžba*, *budžet*, *promidžba*.

37, 5% učenika ispravno je napisalo zadane lekseme.

62, 5 % učenika umjesto grafema *dž* upotrijebilo je grafem *đ*.

5. U posljednjem zadatku učenici su se trebali izjasniti predstavlja li im problem pisanje glasova *č*, *ć*, *dž* i *đ*, te što naprave kada nisu sigurni kako se pravilno piše neka riječ.

Većina je učenika svjesna svoga problema prilikom pisanja leksema koji sadrže grafeme *č*, *ć*, *dž* i *đ*. U izgovoru im ti fonemi ne predstavljaju problem jer ih u izgovoru ne razlikuju.

Učenicima je postavljeno pitanje što čine kada nisu sigurni kako se ispravno piše pojedina riječ. Analiza odgovora prikazana je u tablici:

izgovori riječ na glas	38, 7%
pogađa	10 %
odredi po osjećaju	10 %
pogleda u rječnik	6 %
pita prijatelje	7,5 %
napiše nešto između <i>č</i> i <i>ć</i>	3,7 %
prepiše od drugih	3,7 %
slovka riječ	2,5 %
koristi samo <i>ć</i> i <i>đ</i>	2,5 %
ostavi tu riječ nenapisanu	2,5 %
logički zaključti	1,25 %
koristi samo grafem <i>č</i>	1,25 %
odredi po smislu	1,25 %
zamijeni tu riječ drugom	1,25 %
pogleda u pravopis	1,25 %
nema problema prilikom pisanja tih glasova	5 %

4.3 Zaključak

Uspoređujući dane rezultate možemo vidjeti kako učenici i osnovnih i srednjih škola imaju problema prilikom pisanja leksema koji sadrže foneme/grafeme *č*, *ć*, *dž* i *đ*.

Učenici osnovnih i srednjih škola čine najveći broj odstupanja prilikom pisanja leksema u kojima je umjesto fonema/grafema *č* trebalo upotrijebiti fonem/grafem *ć*.

Vokabular učenika srednjih škola je razvijeniji, što znači da upotrebljavaju više riječi s navedenim grafemima, što u konačnici dovodi do većeg broja odstupanja prilikom njihova pisanja.

Također, možemo vidjeti kako učenici srednjih škola čine manja odstupanja prilikom pisanja onih leksema kod kojih vrijede pravila za uporabu fonema/grafema *č* i *ć*.

Samo 5 % učenika srednjih škola smatra da nema problema prilikom izgovaranja i pisanja leksema koji sadrže foneme/grafeme *č*, *ć*, *dž* i *đ*. Analizirajući odgovore učenika osnovnih škola, pojedini učenici činili su odstupanja od pravopisne norme prilikom pisanja grafema *č*, *ć*, *dž* i *đ* iako su se izjasnili da im pisanje tih glasova ne predstavlja problem.

Iz navedenih odgovora možemo zaključiti kako osnovnoškolci nisu toliko domišljati u rješavanju problema prilikom pisanja leksema koji sadrže foneme/grafeme *č*, *ć*, *dž* i *đ* kao što su učenici srednjih škola. Učenici osnovnih škola ili znaju ili pogađaju, a najveći broj učenika nađe neko srednje rješenje.

Prema odgovorima učenika srednjih škola možemo zaključiti kako najveći broj učenika prilikom pisanja navedenih grafema riječ izgovori na glas pa prema zvuku odredi koji fonem/grafem treba upotrijebiti. Samo se 7, 25 % učenika koristi priručnicima kao što su pravopis ili rječnik. Taj postotak je vrlo malen jer je korištenje takvih priručnika izuzetno važno za rješavanje ovoga problema. Prema odgovorima učenika navedenim u tablici vidimo kako se niti jedan učenik, koji ima problema prilikom uporabe navedenih fonema/grafema, ne koristi pravilima za pisanje tih glasova. Razlog tome može biti slabo poznavanje tih pravila, ali i odnos učenika prema samom problemu. Smatram da učenici, kao ni sami nastavnici hrvatskoga jezika, ne pridaju previše pozornosti ovom problemu. Trebalo bi inzistirati na pravilnoj uporabi ovih fonema/grafema kako u pisanju tako i u izgovoru. Što je veći pritisak na same učenike, i rezultat će biti bolji. Učenicima treba sugerirati korištenje raznih priručnika, provjeravati znanje o navedenim glasovima te ih konstantno ispravljati ako griješe.

5. Načelo čestotnosti i njegova primjenjivost u poučavanju hrvatske pravopisne norme

5.1 Dosadašnja istraživanja čestotnosti fonema/grafema u hrvatskome standardnome jeziku

Čestotnost fonema/grafema odnosi se na njihovu učestalost pojavljivanja u hrvatskome standardnom jeziku. Tu su osobinu fonema/grafema istraživali mnogi autori kao što je Maretić (Maretić, 1931, 13, 14) koji je utvrđivao čestotnost grafema u hrvatskome standardnome jeziku na temelju biblijskoga teksta. Na različitim tekstovima čestotnost fonema/grafema istražuju Matković i Sinković (1970), Škarić (1991) te Vuletić (1991).²⁶ Posljednje istraživanje čestotnosti fonema/grafema proveli su Tamara Gazdić-Alerić, Marko Alerić i Božo Bekavac uz pomoć suvremene računalnojezikoslovne metodologije.

Redosljed čestotnosti fonema/grafema, od najveće čestotnosti do najmanje, je ovaj²⁷:

Maretić: e, a, i, o, j, s, n, u, d, v, t, r, m, k, p, l, g, b, š, z, č, ć, lj, h, ž, nj, c, đ, dž, f

Škarić: a, i, e, o, n, s, r, t, u, j, m, d, v, k, l, p, z, g, c, b, š, č, ć, h, lj, nj, ž, đ, f, dž

Vuletić: a, i, e, o, n, t, s, r, j, m, d, u, k, l, v, p, b, š, g, z, č, c, ć, z, h, lj, nj, f, đ, dž

Alerić: a, i, o, e, n, r, t, s, u, j, k, v, d, m, p, l, z, g, b, č, c, š, ć, nj, h, lj, ž, f, dž, đ

Čestotnost fonema/grafema *č, ć, dž* i *đ*, odnosno njihov konkretan broj, u priručnicima hrvatskoga standardnog jezika može se prikazati utvrđivanjem broja leksema u kojima se oni javljaju na njihovom početku. Problem kod takva određivanja je u tome što se fonemi/grafemi *č* i *ć* češće javljaju u morfemima na kraju leksema. No, za takve foneme/grafeme vrijede određena pravila prema kojima se može odrediti koji fonem/grafem treba upotrijebiti. Načelo čestotnosti najprimjerenije je za slučajeve u kojima ne možemo pomoću pravila odrediti koji

²⁶ GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č, ć, dž, đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. Str. 216. Pregled: 23.11.2012.

hrcak.srce.hr/file/89844

²⁷ Isto, str. 218, 219.

fonem/grafem treba upotrijebiti, a takvi su slučajevi upravo oni leksemi u kojima se ovi fonemi/grafemi javljaju na samom početku leksema.²⁸

Autori posljednjeg istraživanja Tamara Gazdić-Alerić, Marko Alerić i Božo Bekavac broj leksema koji sadrže foneme/grafeme *č, ć, dž, đ* utvrdili su na ovim priručnicima:

1. Hrvatski čestotni rječnik *č* (401), *ć* (61), *dž* (17), *đ* (24)
2. Rječnik hrvatskoga jezika *č* (606), *ć* (119), *dž* (57), *đ* (50)
3. Hrvatsko pravopis *č* (851), *ć* (159), *dž* (88), *đ* (97)
4. Pravopis hrvatskoga jezika *č* (1167), *ć* (267), *dž* (216), *đ* (182)
5. Hrvatski pravopis *č* (719), *ć* (159), *dž* (199), *đ* (92)

Prosječno: *č* (748,8), *ć* (153), *dž* (115,4), *đ* (89)²⁹

Učestalost fonema je podatak koji treba iskoristiti prilikom poučavanja pravilnog izgovaranja i pisanja problematičnih fonema/grafema. To potvrđuje i činjenica da su manja odstupanja u izgovoru i pisanju onih fonema/grafema koji se češće javljaju. Brojna su istraživanja pokazala da učenici prilikom pisanja grafema *č, ć, dž* i *đ* čine veći broj odstupanja u odnosu na pisanje ostalih fonema/grafema. Razlog je u sličnom izgovoru tih fonema, ali i u njihovoj maloj učestalosti pojavljivanja.

Autori Tamara Gazdić-Alerić, Marko Alerić i Božo Bekavac napravili su i istraživanje s ciljem utvrđivanja konkretnih leksema prilikom čije upotrebe učenici čine najveći broj odstupanja. Načelo čestotnosti može biti iskorišteno za uspješnije ovladavanje izgovorom i pisanjem fonema/grafema *č, ć, dž* i *đ* u nastavi hrvatskoga jezika samo uz pomoć takvog popisa. Njega su izradili spomenuti autori na korpusu pisanoga jezika, odnosno na popisu školskih zadaća učenika osnovnih i srednjih škola.

Rezultati odstupanja prilikom pisanja grafema *č, ć, dž, đ* u školskim zadaćama učenika osnovnih škola:

1. Umjesto fonema/grafema *ć* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *č* (odstupanje

²⁸ Isto, str. 219.

²⁹ GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č,ć,dž,đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. Str. 219. Pregled: 23.11.2012. hrcak.srce.hr/file/89844

se javlja u 46 riječi: 0,12 odstupanja po školskoj zadaći).

2. Umjesto fonema/grafema *č* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *ć* (odstupanje se javlja u 111 riječi: 0,30 odstupanja po školskoj zadaći)
3. Umjesto fonema/grafema *đ* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *dž* (odstupanje se javlja u četiri riječi³⁰: 0,01 odstupanje po školskoj zadaći).
4. Umjesto fonema/grafema *dž* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *č* (odstupanje se javlja u jednoj riječi³¹: 0,002 odstupanja po školskoj zadaći).
5. Umjesto fonema/grafema *đ* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *ć* (odstupanje se javlja u jednoj riječi³²: 0,002 odstupanja po školskoj zadaći).³³

Rezultati odstupanja prilikom pisanja grafema *č, ć, dž, đ* u školskim zadaćama učenika srednjih škola:

1. Umjesto fonema/grafema *ć* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *č* (odstupanje se javlja u 21 riječi: 0,16 odstupanja po školskoj zadaći).
2. Umjesto fonema/grafema *č* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *ć* (odstupanje se javlja u 55 riječi: 0,42 odstupanja po školskoj zadaći).
3. Umjesto fonema/grafema *đ* trebalo je upotrijebiti fonem/grafem *dž* (odstupanje se javlja u jednoj riječi³⁴: 0,0007 odstupanja po školskoj zadaći).³⁵

Iz navedenoga možemo vidjeti kako je broj leksema koji sadrže foneme/grafeme *č, ć, dž* i *đ*, a prilikom čijeg pisanja dolazi do najviše odstupanja od pravopisne norme, malen i ograničen. Ta nam spoznaja omogućava izradu njihova popisa. Usporedimo li istraživanje provedeno u osnovnim i srednjim školama grada Bjelovara s prethodno prikazanim istraživanjem, možemo uočiti određena podudaranja u donesenim zaključcima.

Oba istraživanja pokazuju da učenici najviše griješe prilikom pisanja leksema koji bi, prema pravopisnoj normi, trebali sadržavati fonem *ć*. Popis leksema prilikom čijeg pisanja dolazi do većeg broja odstupanja u oba istraživanja izneseni su u posljednjem dijelu ovoga rada.

³⁰ Riječ *đemper* ponavlja se četiri puta.

³¹ *kovrdžava kosa*

³² *narandasti*

³³ GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č,ć,dž,đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. Str. 221., 222. Pregled: 23.11.2012. hrcak.srce.hr/file/89844

³⁴ Riječ *tinejđerku*

³⁵ GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č,ć,dž,đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. Str. 222., 223. Pregled: 23.11.2012. hrcak.srce.hr/file/89844

Problem izgovaranja i pisanja spomenutih fonema/grafema prati nas od samih početaka poučavanja hrvatskoga jezika, a do danas, kao što vidimo, situacija se nije poboljšala. Kratko istraživanje pismenosti učenika (1965. i 1966.) proveo je i profesor Ivan Sović koji je utvrdio da gotovo 50% učenika griješi u pisanju grafema *č, ć, dž i đ*. Ti učenici većinom žive u kraju gdje se ovi glasovi ne razlikuju. Uzrok tome Sović vidi u nastavnicima koji nisu dovoljno pažnje posvetili ovome problemu.³⁶

Primjenjivanje načela čestotnosti svakako bi pridonijelo da se postotak učenika koji imaju problema prilikom pisanja navedenih suglasnika znatno smanji.

6. Metode i postupci primjene načela čestotnosti u poučavanju hrvatske pravopisne norme

Prema Nastavnome planu i programu za osnovnu školu učenici se prvi puta susreću s temom izgovora i pisanja fonema/grafema *č, ć, dž i đ* u prvom razredu osnovne škole. Kao obrazovna postignuća uz tu nastavnu temu navode se: „pravilno izgovarati i zapisivati sve glasove u riječima, s osobitom pozornošću na one koje većina učenika teže zamjećuje i razlikuje (*č, ć, dž, đ, lj, nj*, potom *ije/je*).“³⁷

U drugom razredu osnovne škole, prema Nastavnome planu i programu, navodi se uvijekbavanje pisanja i izgovora najčešćih riječi u kojima se pojavljuju glasovi *č, ć, đ, dž, ije/je* prema popisu riječi.³⁸ Vidimo kako se načelo čestotnosti primjenjuje u poučavanju pravopisne norme te se ono uzima u obzir prilikom sastavljanja Nastavnoga plana i programa.

U trećem razredu osnovne škole obrađuje se tema glasova *č* i *ć* u umanjenicama i uvećanicama, a kao obrazovna postignuća uz tu temu navode se: „pravilno izgovarati i pisati *č* i *ć* u umanjenicama na –*ić, -čić, -čica*, u uvećanicama na –*čina*.“³⁹

U četvrtom razredu osnovne škole ova se nastavna jedinica povezuje s čestotnošću fonema/grafema. Kao nastavna tema navodi se: „izgovor i pisanje *č, ć, dž, đ, lj, nj, ije/je/e/i*“, a kao obrazovna postignuća uz tu nastavnu temu navode se: „pravilno izgovarati i pisati *č, ć, dž, đ, lj, nj, ije/je/e/i* u češće rabljenim riječima“.⁴⁰

Tema pravilnog izgovora i pisanja glasova *č, ć, dž, đ, ije/je* javlja se još u sedmom i osmom razredu osnovne škole.

³⁶ SOVIĆ, Ivan (1967/1968) *Neka zapažanja o učeničkoj pismenosti*. Jezik, 15. Zagreb. Str. 25.

³⁷ *Nastavni plan i program za osnovnu školu* (2006), str. 26. Zagreb: MZOS. Pregled: 8.2.2013.
<http://public.mzos.hr/fgs.axd?id=14181>

³⁸ Isto, str. 29.

³⁹ Isto, str. 30.

⁴⁰ Isto, str. 32.

Što se tiče Nastavnoga plana i programa za Hrvatski jezik u srednjim školama, on se razlikuje ovisno o vrsti škole. Pa tako imamo posebno Nastavni plan i program za gimnazije⁴¹ i posebno za strukovne škole.⁴²

Nastavni plan i program za strukovne škole razlikuje se s obzirom na to je li program škole četverogodišnji ili trogodišnji. Uspoređujući navedene programe možemo vidjeti da se oni ne razlikuju u obradi teme fonema/grafema *č, ć, dž i đ*. Samo u prvom razredu svih srednjih škola obrađuje se tema „Fonemi *č, dž, ć, đ* s pravopisnog i pravogovornog stajališta“.

Program nastave hrvatskoga jezika u srednjim školama organiziran je tako da se u svakom razredu obrađuju teme vezane za određenu jezikoslovnu razinu. Pa tako se u prvom razredu obrađuje jezikoslovna disciplina fonologija, u drugom razredu morfologija, u trećem razredu sintaksa, a u četvrtom razredu leksikologija i semantika. S obzirom na to, jasno je zašto se tema glasova *č, ć, dž i đ* obrađuje samo u prvom razredu. Za razliku od navedenog, program hrvatskog jezika u trogodišnjim strukovnim školama nešto je drugačiji. U prvom razredu obrađuje se fonologija, u drugom razredu morfologija i sintaksa, a u trećem stilistika.⁴³ Iako su programi različiti, tema navedenih glasova jednaka je u svim školama.

Poznavanje izgovora i pisanja fonema/grafema *č, ć, dž i đ* ovisno je o znanju pravila za njihovu upotrebu, ali i o tome da učenici ovladaju pravilnim pisanjem leksema koji se češće pojavljuju. Načelo čestotnosti treba primijeniti na onim leksemima kod kojih ne vrijede pravila prilikom pisanja grafema *č, ć, dž, đ*.

Primjena načelo čestotnosti u nastavi hrvatskoga jezika trebala bi se temeljiti na:

1. isticanju male čestotnosti fonema/grafema *č, ć, dž, đ*
2. isticanju malog i relativno ograničenog broja leksema u kojima se ti fonemi/grafemi javljaju na početku riječi
3. isticanju malog i ograničenog broja leksema prilikom čijeg pisanja dolazi do odstupanja u pisanju fonema/grafema *č, ć, dž, đ*

⁴¹ *Nastavni program za gimnazije. Nastavni program za Hrvatski jezik.* Pregled: 8.2.2013.
http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/hrvatski.pdf

⁴² *Nastavni plan za strukovne škole. Nastavni program za Hrvatski jezik.* Pregled: 8.2.2013.
http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/strukovne/hrvatski-3-3-3-3.pdf

⁴³ *Nastavni plan za strukovne škole. Nastavni program za Hrvatski jezik (trogodišnji program).* Pregled:8.2.2013.
http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/strukovne/hrvatski-3.pdf

4. čestom upozoravanju na lekseme za koje je utvrđeno da se prilikom njihova pisanja javlja veći broj odstupanja kao i na provjeravanju njihova pisanja.⁴⁴

Kako bi učenici ovladali hrvatskom pravopisnom normom, prije svega nastavnik mora biti stručnjak. Nije dovoljna samo teorijska kompetencija. Nastavnik hrvatskoga jezika mora biti uzor učenicima u govorenju i pisanju hrvatskim književnim jezikom. Osim poznavanja pravopisa, kod tumačenja razlike u fonemima/grafemima *č, ć, dž i đ* važan je i pravogovor. Samo pravilnim izgovaranjem tih glasova, učenici mogu naučiti razliku među njima.⁴⁵ Profesor Ivan Sović, pišući o problemu izgovaranja i pisanja glasova *č, ć, dž i đ*, za nerazlikovanje tih glasova u govoru i pismu kod većine učenika krivcima smatra nastavnike, a ne učenike.⁴⁶

Također je jako važno motivirati učenike da aktivno počnu rješavati ovaj pravopisni problem na način da im nastavnici objasne koliko je pravilno izražavanje važno u svakodnevnome životu. Ukoliko ne usvoje pravilnu uporabu tih glasova za vrijeme školovanja, taj će ih problem pratiti cijeli život. Učenici moraju shvatiti da pravilno izgovaranje i pisanje fonema/grafema *č, ć, dž i đ* nije važno usvojiti samo radi ocjene već radi sebe samih. Dobro poznavanje materinskog jezika stvar je i opće kulture svake osobe.

⁴⁴ GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č,ć,dž,đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. Str. 224. Pregled: 23.11.2012. hrcak.srce.hr/file/89844

⁴⁵ TEŽAK, Stjepko (1996) *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika 1*. Zagreb: Školska knjiga. Str. 82.,83.

⁴⁶ SOVIĆ, Ivan (1967/1968) *Neka zapažanja o učeničkoj pismenosti*. Jezik, 1. str. 25.

6.1 Stara i nova pravila za pisanje grafema č, ć, dž i đ

U Hrvatskom pravopisu problem izgovora i pisanja fonema/grafema č, ć, dž, đ obrađena je u poglavlju pod nazivom *Glasovi i glasovni skupovi*. U tom se poglavlju ne govori o pisanju svih glasova, nego samo onih koji govornicima hrvatskoga jezika zadaju određene teškoće u pisanju književnoga jezika. Razlog tome može biti različita dijalekatna osnovica ili razlika između govora i pisanja u samome književnome jeziku ili zbog različitih mogućnosti pisanja s obzirom na fonološko ili morfonološko načelo.⁴⁷

Ukoliko učenici usvoje pravila za upotrebu fonema/grafema č, ć, dž i đ, odstupanja od pravopisne norme biti će puno manja prilikom pisanja leksema koji sadrže te grafeme. Smatram da su pravila velika pomoć u rješavanju ovoga problema. Iako njihovo poštivanje ne može riješiti problem u potpunosti, jer ona ne vrijede za sve lekseme, može ga znatno umanjiti.

Pisanje i izgovor glasova č, ć, dž i đ

Glasovi č i ć su dva različita fonema što znači da suprotstavljeni jedan drugomu, sudjeluju u razlikovanju značenja riječi:

guščak (gusinjak)	gušćak (gustiš)
mlačenje (od mlačiti)	mlačenje (od mlatiti)
spavačica (žena koja spava)	spavaćica (košulja za spavanje)
posječen (od posjeći)	posjećen (od posjetiti)

- **Fonem č** dolazi u riječima kojima postanak nije vidljiv:

*bačva, jučer, grč, pčela...*⁴⁸

- nalazi se u oblicima i izvedenicama prema osnovnom k, c.

⁴⁷BABIĆ, Stjepan, FINKA, Božidar i MOGUŠ, Milan (2000) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.

⁴⁸Sve takve riječi popisane su u Pravopisnome rječniku

Osnovno k smjenjuje se sa č :

junak- junače; jak-jači; ruka-ručni

izuzetak su imenice *liješće- ljeska; triješće-trijeska*

i glagolski oblici *plješćem-pljeskati; pritišće-pritiskati; stišćem-stiskati*

Osnovno c smjenjuje se sa č:

zec-zeče; ptica-ptičar; stric-striče

- Suglasnik č se nalazi u riječima s češćim i manje čestim sufiksima:

Česti imenički sufiksi su:

-ač: *berač, brijač, kopač, orač, ogrtač, opasač, pokrivač...*

-ača: *brezovača, jabukovača, savijača, udavača, večernjača...*

-jača: *kremenjača, parnjača, sjevernjača, slamnjača...*

-ičar: *antologičar, alkoholičar, elegičar, evidentičar...*

-čić: *kamenčić, kljunčić, korjenčić, obraščić...*

-čica: *cjevčica, grančica, stvarčica...*

-čina: *cjevčina, kljunčina, lažovčina, šamarčina...*

-če⁴⁹: *Ciganče, kumče, pastirče, pašče, ropče...*

U riječima *botaničar, fizičar, matematičar...* sufiks je – *jar*, a fonem č nastao je prema fonemu *k* u riječima *botanika, fizika, matematika*.

botanik + jar → botaničar

fizik + jar → fizičar

matematik + jar → matematičar

Rjeđi su sufiksi:

-ečak: *grmečak, grumečak, kamečak, kremečak, plamečak...*

-ičak: *grmičak, grumičak, kamičak, konjičak, krajičak, plamičak...*

Sufiks –**ič** danas je neplodan. Od nekadašnjih riječi poznate su samo *branič, gonič, vodič, ribič*⁵⁰. Ukoliko zapamtimo da na taj sufiks završavaju ove netvorbene riječi *bič, grič, kič, ćerpič, sendvič*, izvedenice *nalič, krič* i *poklič*, tada ćemo –**ič** moći razlikovati od plodnog sufiksa –**ić**.

Ostali su rjeđi imenički sufiksi s fonemom č:

-čaga: *rupčaga*

-ičina: *dobričina*

⁴⁹ U hrvatskome se književnome jeziku sufiksom –*če* tvore imenice od osnova koje znače osobe i životinje, a ne tvore se umanjene od imenica koje znače što ne živo (one se tvore sufiksom –*ić, -čić, -ica*).

⁵⁰ Sve te riječi znače vršitelja radnje.

-ična: *sestrična, gospodična...*

Običniji pridjevni sufixi s fonemom č:

-ačak: *dugačak, ludačak, punačak...*

-ičan: *energičan, harmoničan, ironičan, simpatičan...*

-ički: *budistički, humanistički, kapitalistički...*

Rjeđi pridjevni sufixi su:

-ačan: *ubitačan*

-ački: *dubrovački, orahovački, zagrebački, đakovački, valpovački...*

-čiv: *priljepčiv*

-ičast: *bjeličast, modričast, plavičast...*

- Kajkavci pretežno imaju srednje č pa se ono u vlastitim imenima u književni jezik prenosi prema tom bi li u njem bio *č* ili *ć*, kako se uobičajilo od hrvatskoga narodnoga prepорода.

Prema tome, fonem č se piše u riječima kao:

Bedekovčina, Čakovec, Pantovčak, Goričan, Grič, Črnomerec...

- Fonem č dolazi u slavenskim prezimenima:

-bugarskim: *Miletič*

-češkim: *Bělič*

-ruskim: *Ivan Sergejevič Turgenjev, Lav Nkolajevič Tolstoj*

-slovačkim: *Palkovič, Jurkovič*

-slovenskim: *Gregorčič, Jurčič, Miklošič*

- **Fonem ć** dolazi u riječima⁵¹ u kojima postanak nije vidljiv:

Bećar, ćelav, dućan, gaće, kuća, moć, noć, pleća, već...

- Suglasnik ć dolazi u riječima i izvedenicama prema osnovnom *t*:

smrt-smrću; radost-radošću; ljut-ljući; kretati-krećem; brat-braća; pamtiti-pamćenje...

- Suffixi sa suglasnikom ć:

-ić: *crvić, gradić, komadić, bratić, sestrić, tetkić, Anić, Begić, Katić, Mirković...*

-oća: *čistoća, gluhoća, hladnoća, bjesnoća, sljepoća...*

-aći: *domaći, brijaći, crtaći, igraći, jahaći...*

-ći dolazi:

a) u participu sadašnjem: *pekući, idući, tekući, pitajući, pišući...*

⁵¹ Fonem *ć* je u stranim riječima, većinom grčkog i orijentalnog podrijetla, postalo od *k* (*šeker-šećer; Kyrillos-Ćiril; kellion-ćelija*).

b) u infinitivu glagola koji nemaju –ti⁵²: *doći, ići, moći, peći...*

Rjeđi su imenički sufiksi –**ać**, –**dać** i –**bać**

gluhać, crndać, zelembać

Sufiks –**aća** dolazi u *mokraća, a završetak* –aća u *daća, nedaća, zadaća*.⁵³

Rijedak je pridjevni sufiks –**eći**, dolazi u *boraveći, ovneći, pureći, srneći, svinjeći...*⁵⁴

• Gdje bi se osnovno *đ* našlo pred bezvučnim šumnikom, umjesto njega dolazi *ć*:

*omeđak- omećka; žeđa- žećca; riđ-rićka, smeđ-smećkast*⁵⁵

• Glas *ć* piše se u kajkavskim imenima gdje bi bio *i* u književnom, a to su ponajprije prezimena na –**ić**⁵⁶: *Drašković, Habelić, Iveković, Jambrešić, Mihanović...*,

Zemljopisna imena na –**ić** i –**išće**: *Draganić, Zaprešić, Lanišće, Nedelišće, Veliko Trgovišće...*

Zatim u imenima gdje bi prema književnom došao *ć* ili je tako uobičajeno, a to je u prvom redu na mjestu kajkavskoga *šč*: *Medveščak, Peščenica, Trakoščan...*⁵⁷

• **Fonem dž** bilježi se dvoslovom *dž*, nije skup *d-ž* nego je sliveni glas, zvučni parnjak glasa *č*. On se nalazi u riječima bez vidljivog postanka, uglavnom u tuđicama:

Budžet, deterdžent, džamija, džem, džep, džip, džez, patlidžan, pidžama, srdžba...

• Fonem *dž* dolazi ispred *b* prema osnovnom *č*⁵⁸

jednadžba-jednačiti; narudžba-naručiti; predodžba-predočiti; svjedodžba-svjedočiti...

Rjeđe i prema osnovnome *c*:

promidžba-promicati

• u sufiksu –*džija*, koji je došao iz turskog jezika s riječima orijentalnoga podrijetla:

*bosandžija, buregdžija, ćevapdžija, šeširdžija...*⁵⁹

• u hrvatskoj književnoj tradiciji je *Madžar*, ali je prošireno i *Mađar*. Prezimena se pišu kako ih pišu i njihovi nositelji: *Madžarić* i *Mađarić...*

• **Fonem đ** je zvučni parnjak bezvučnoga *ć*. Nalazi se u riječima u kojima postanak nije vidljiv i u izvedenicama od njih:

⁵² Neki od tih glagola u tvorbi ostalih oblika imaju *č* prema osnovnome *k* (*peći-peku-pečen; tući-tuku-tučem*).

⁵³ Sve ostale imenice imaju –aća: *kuhaća, makovnjaća, pregaća, veljaća...*

⁵⁴ Pridjevni završetak –eći znatno je češći: *teleći, pileći...*

⁵⁵ U takvim se riječima može pisati i *đ*: *omeđka, žeđka, riđka, smeđkast*.

⁵⁶ Prezimena se pišu kako je prihvaćeno, pa uz kajkavska prezimena *Brezinščak, Budiščak...*, postoje ista takva i sa *ć*: *Brezinščak, Budiščak...*

⁵⁷ Ona imena mjesta u kojima je u književnome jeziku već usvojeno *č* ili je veoma prošireno zbog prošle norme, mogu se pisati i sa *ć*: *Medveščak, Peščenica, Konjščina...*

⁵⁸ Zbog razlike u zvučnosti, *č* u tom položaju ne dolazi.

⁵⁹ Ako osnova nije toga podrijetla, onda riječ izvedena sufiksom –*džija* stilski je obilježena (*galamdžija, šaljivdžija...*).

Anđeo, čađa, đak, đavao, Đuro, evanđelje, hrđa, lađa, leđa, međa, smeđ...

- u oblicima i izvedenicama na mjestu osnovnoga *d*:

glad-glađu; mlad-mlađi; vidjeti-viden...

Prethodno popisana pravila preuzeta su iz *Hrvatskoga pravopisa* autora Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Mogušā. Usporedimo li ta pravila s pravilima iznesenim u drugim pravopisnim priručnicima možemo uočiti razlike. Na primjer, *Hrvatski pravopis* autora Lade Badurine, Ivana Markovića i Krešimira Mićanovića iznosi puno više detalja kod pravila koja određuju u kojim se situacijama pojavljuje pojedini fonem/grafem. Razlikuju foneme *ž* i *ǰ* od slova *dž* i *đ* kojima se ti fonemi bilježe u pismu. Uspoređujući pojedine pravopisne priručnike kroz povijest možemo uočiti kako njihov sadržaj evoluirā i napreduje. Primjerice, *Hrvatski pravopis* autora Franje Cipra, Petra Guberine i Krune Krstića nastao 1941. On je dokaz kako hrvatski pravopis ima svoj kontinuitet. Pravopisna pravila su jedinstvena i metodološki homogena, racionalna, ekonomična i jasna.⁶⁰ Pravila za pisanje fonema/grafema *č*, *ć*, *dž* i *đ* podijeljena su na dva dijela. Prvi dio obuhvaća *glavno pravilo* za pisanje tih fonema/grafema, a drugi dio obuhvaća *posebna pravila*. Prema glavnom pravilu grafem *č* se piše gdje je taj glas postao od *k* ili *c*, a grafem *ć* se piše gdje je postao od *t*. „Za praktičnu upotrebu može se to pravilo proširiti ovom uputom: Ako smo u dvojbi za neku riječ, treba li je pisati sa *č* ili *ć*, potražimo riječ srodnu po postojanju i smislu, pa ako je u njoj *k* ili *c*, onda ćemo pisati *č*, ako li je *t*, pisat ćemo *ć*.“⁶¹ Upozoravaju na imenice *brijač* (*brijati*) i *siročē* (*sirota*) u kojima to pravilo ne vrijedi. Te riječi pišu se prema posebnim pravilima. Posebna pravila za pisanje grafema *ć*: pojavljuje se u infinitivu (*ići*, *doći*, *vući*...), u glagolskom prilogu (*idući*, *vodeći*...), umanjenicama (*gradić*, *psić*...) te imenicama izvedenim od pridjeva (*bljedoća*, *gluhoća*...). Na kraju tih pravila, autori savjetuju korisnika ukoliko se ne može poslužiti ni glavnim ni posebnim pravilom, neka traži u rječniku.⁶² Pravila za pisanje glasa *č* obuhvaćaju samo riječi koje imaju nastavke *-ač* (*brijač*), *-ača* (*udavača*), *-ačina* (*premetačina*), *-če* (*siročē*), *-čad* (*kumčad*), *-čica* (*grančica*).

⁶⁰ CIPRA, Franjo, GUBERINA, Petar i KRSTIĆ, Krno (1998) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: ArTresor naklada. SILIĆ, Josip. *O Hrvatskom pravopisu*.

⁶¹ CIPRA, Franjo, GUBERINA, Petar i KRSTIĆ, Krno (1998) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: ArTresor naklada. Str. 25.

⁶² Isto, str. 26.

Što se tiče izgovora i pisanja fonema/grafema *dž* i *đ*, autori napominju kako se ta dva glasa u izgovoru razlikuju kao *č* i *ć*. „Pišu se, kako se (pravilno) izgovaraju i kako ih uho čuje.“⁶³

Prvo pravilo za pisanje glasa *dž*: *dž* postaje od *č* ispred zvučnog *b* (*svjedodžba*). Inače se nalazi samo u turcizmima i drugim tuđicama (*džamija, Madžar, budžet...*).

Glas *đ* postaje od *dj*: *glodati*→*glodjem*→*glođem*; *lud*→*ludji*→*luđi*.

Autori posebno iznose pravila u kojima se piše *dj*: „*Dj* se piše gdje se čuju oba glasa *d* i *j*, a to je gdje iza *d* stoji *je*, kome u ikavskom govoru odgovara *i*, a u ekavskom *e* (*djeca*) i u složenicama (*nadjačati*).“⁶⁴

Stvarajući nove, bolje pravopisne priručnike, autori uvažavaju iskustva prijašnjih pravopisa i rezultate do kojih je došla suvremena lingvistika u proučavanju jezika i njegovih planova. Svaki je pravopisni priručnik jedna etapa u njihovu razvoju.⁶⁵

Iako se korisnici pravopisnih priručnika ne razlikuju po tipu pravopisnih nedoumica, oni se ipak razlikuju prvenstveno po svojem filološkom i metajezičnom predznanju. Stoga je važno učenicima sugerirati korištenje onih priručnika koji su namijenjeni za školsku uporabu. Takvi se priručnici oslanjaju na osnovnoškolsko poznavanje gramatike.

Najstariji dodatak pravopisu je pravopisni rječnik. To je specifičan tip rječnika koji je kroz povijest sastavljanja hrvatskih pravopisnih knjiga postao neizostavan dio tog normativnog priručnika. Njime je udovoljena potreba za iscrpnošću pravopisa jer se pravilima ne mogu obuhvatiti svi leksemi. Praktičan je jer je učenicima lakše pronaći problematičan leksem u pravopisnom nizu nego iščitavati pravila i prepoznavati ona koja bi se mogla primijeniti u konkretnom slučaju.⁶⁶

Koliko malen broj učenika konzultira pravopisne priručnike pokazuje i činjenica da velik broj učenika ne zna što sadrži pojedini priručnik, primjerice ne razlikuje gramatiku od pravopisa.

Danas je uporaba interneta vrlo visoka i gotovo da nema učenika koji nema pristup njemu. Tu činjenicu valja iskoristiti kod ovladavanja pravopisnom normom.

⁶³ Isto, str. 26.

⁶⁴ CIPRA, Franjo, GUBERINA, Petar i KRSTIĆ, Krno (1998) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: ArTresor naklada. Str. 26.

⁶⁵ ANIĆ, Vladimir, SILIĆ, Josip (1987) *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga. Str. 7.

⁶⁶ Usp. BADURINA, Lada i MATEŠIĆ, Mihaela (2011.) *Jezik i pravopis: teorijsko-metodološki pristup pravopisnom normiranju*. Rijeka. Str. 24.-25.
hrcak.srce.hr/file/117624 Pregled: 28.1.2013.

Istraživanje⁶⁷ je pokazalo da učenici ne koriste Hrvatski jezični portal⁶⁸ pri rješavanju pravopisnih problema te ih treba uputiti na takav jednostavan i brz način pretraživanja rječničke baze.

Prema istraživanju provedenom u srednjim školama grada Bjelovara, samo 5% učenika nema poteškoća prilikom pisanja leksema koji sadrže grafeme *č, ć, dž i đ*, a zabrinjavajuće je to što samo 7,25% učenika upotrijebi pravopisni priručnik kako bi riješili pravopisne nedoumice. Svi ostali taj problem izbjegavaju na način da pogađaju, zamijene određenu riječ drugom (*čovjek*→*osoba*), pitaju prijatelja ili prepisu.⁶⁹

⁶⁷ vidi poglavlje *Istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara*.

⁶⁸ HJP rezultat je zajedničkog projekta Novog Libera i Srca. Organiziran je oko rječničke baze Novog Libera. Rječnička baza sastoji se od 116.516 osnovnih riječi (natuknica), od toga 67.049 imenica, 15.699 glagola, 20.154 pridjeva, 7.017 priloga, 111 prijedloga, 72 veznika, 152 broja, 102 zamjenice, 98 čestica i 302 uzvika. Uz osnovne riječi i njihove definicije bazu sačinjavaju i primjeri (oko 60.000), sintagmatski izrazi (oko 18.000) i frazeološki izrazi (oko 10.000). Porijeklo riječi objašnjeno je u zoni etimologije, a porijeklo osobnih imena i prezimena (antroponimi) te geografskih imena (toponima) objašnjeno je u zoni onomastike. Portal sadrži i tekstove o povijesti hrvatskoga jezika.

⁶⁹ vidi poglavlje *Istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara. Rezultati istraživanja*.

6.2 Popis riječi u kojima dolazi do najvećeg broja odstupanja prilikom njihova pisanja

Č

ča	čim	čeljad	čar
čitati	čin	čemu	čas
čačkalica	činjenica	čest	časopis
čađa	čist	čestitka	čast
čaga	čistoća	češalj	čaša
čahura	čizma	četa	čavao
čaj	član	četiri	čega
čak	čopor	čerkica	ček
čakavac	čovjek	čiji	narančasta
čamac	čudan	učiti	liječnik
čangrizav	babinjača	bašča	oči
čaplja	čarapa	kovrčavo	svečano
čelo	čeznuti	početi	trčati
branič	dugačak	sestrična	kolač

Ć

ća	bašća ⁷¹	ćaskati	doći
ćaća	domaće	noć	moći
ćaknut	budućnost	kuća	osjeća
će	naći	zadaća	sreća
ćevapčić ⁷⁰	maćuhica	mokraća	ćeš

⁷⁰ Prilikom istraživanja pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara, do najvećeg broja odstupanja došlo je prilikom pisanja riječi *ćevapčić*.

ćirilica	mogućnost	srndać	ćemo
ćošak	lišće	crvendać	ćete
ću	pomoć	lakoća	skupoća
ćud	drveće	sljepoća	obuća
ćup	voćka	peći	odjeća
zadaćnica	već	reći	vreća
ćelav	vrtić	ići	

DŽ

džaba	džudo	Džungla
džambo	džezva	džigerica
džamija	džihad	džul
džbun	patlidžan	
džem	pandža	
džemper	kamiondžija	
džep	šaljivdžija	
džeparac	narudžbenica	
džez	svjedodžba	
džins	predodžba	
džip	urudžbenica	
džoger	udžbenik	
džoker	vradžbina	

Đ

đak	đon
đakon	đikati
Đakovo	đeram
đavao	đurđica
đipati	mlađi

⁷¹ bašča i bašća→vrt

đubre	grožđe
đumbir	ušteđevina
Đurđevac	osuđenik
Đurđevdan	viđen
đuved	zgođušan
oslobođenje	porođaj

7. Dodatak: primjer testa provedenog u školama grada Bjelovara

PROVJERA PISMENOSTI UČENIKA OSNOVNIH I SREDNJIH ŠKOLA

Razred: _____

1. Pravilno nadopuni rečenice:

Sutra ćemo ici pos_____titi kucu poznatoga p_____snika Dragutina Tadijanovica.

Ptice je sletjela na granicu rascv_____tale voćke.

Učiteljica je ostala u učionici oc_____niti naše uratke.

Pokušavam učiti, ali mi ne usp_____va.

Nemoj mi zam_____riti što nisam stigla nam_____stiti krevet.

Avion je počeo sl_____tati u ponoć.

Avion će slet_____ti u podne.

Moramo stići na vr_____me.

Ne mogu naći svoju zadaću, a učitelj će danas oc_____njivati.

Moram učiti pov_____st, rucati, stići na plesnu probu.

S_____dim za stolom, a mali pauk mi pokušava odvuci pažnju s knjige koju citam.

Tiho ćemo ući u učionicu i s_____sti na svoja mjesta.

2. Koje su riječi u navedenom nizu netočno napisane?

svjedodžba, narudžba, budžet, promidžba

3. Koje slovo (č ili ć) treba upotrijebiti u riječima:

voce, svijeca, plicak, cevapcic, covjek, bice?

4. Predstavlja li vam problem pisanje glasova č, ć, đ i dž?

Što napravite kada niste sigurni kako se pravilno piše neka riječ?

8. Sažetak

U ovome se radu razrađuje problem izgovaranja i pisanja fonema/grafema *č, ć, dž* i *đ*. Navedeni glasovi su pravopisno zanimljivi zbog njihova sličnog izgovora zbog čega ih govornici hrvatskoga jezika u izgovoru često poistovjećuju, a u pismu miješaju. Proučavajući povijest tih fonema možemo vidjeti kako su mnogi težili njihovu ukidanju, odnosno izjednačavanju glasova *č* i *ć* na glas *č*, te glasova *dž* i *đ* na glas *đ*. Škarić je iznio niz teza koje potvrđuju nepostojanje fonema *dž*, prikazujući ga alofonom glasa *č*. U prilog mu ide i činjenica da se fonem *dž* javlja većinom u riječima stranoga podrijetla što nas može navesti na zaključak da on zaista ne pripada hrvatskome jeziku. No, njegove teze nisu prihvaćene. Budući da su ti fonemi uspjeli zadržati svoju individualnost i posebnost unatoč svim nastojanjima da se problem njihova razlikovanja riješi „po kratkom postupku“, zaslužuju biti dijelom hrvatskoga jezika. Ukidanje bilo kojeg fonema značilo bi sakaćenje hrvatske jezične tradicije.

Problem razlikovanja tih fonema/grafema i dalje je u velikoj mjeri prisutan kod govornika hrvatskoga jezika. To pokazuju istraživanja iznesena u ovome radu. Istraživanje pismenosti učenika osnovnih i srednjih škola grada Bjelovara provedeno je po uzoru na istraživanje koje su proveli Marko Alerić, Tamara Gazdić-Alerić i Božo Bekavac. Uspoređuju se rezultati oba istraživanja na osnovu kojih se izvodi zaključak. Osim tih istraživanja u radu se prikazuju i dosadašnja istraživanja čestotnosti fonema. Na temelju utvrđenih odstupanja u učeničkim školskim zadaćama i testovima te podataka o učestalosti pojavljivanja fonema/grafema u hrvatskome jeziku, predlažu se metode i postupci u poučavanju hrvatske pravopisne norme.

Posljednji dio rada iznosi popis starih i novih pravila za pisanje navedenih fonema/grafema, ali i popis najčešćih leksema prilikom čijeg pisanja dolazi do najviše odstupanja od pravopisne norme. Samo uz takav popis moguće je primijeniti načelo čestotnosti u ovladavanju pravilne uporabe glasova *č, ć, dž i đ*.

9. Ključne riječi: reforma hrvatskoga slovomisa, problem razlikovanja fonema/grafema u govoru i pismu, čestotnost fonema/grafema, odstupanja od pravopisne norme.

10. Literatura

1. ANIĆ, Vladimir (1991) *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
2. ANIĆ, Vladimir i SILIĆ, Josip (2001) *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
3. ANIĆ, Vladimir i SILIĆ, Josip (1987) *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
4. BABIĆ, Stjepan, FINKA, Božidar i MOGUŠ, Milan (2000) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
5. BADURINA, Lada, MARKOVIĆ, Ivan i MIĆNOVIĆ, Krešimir (2007) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. BADURINA, Lada i MATEŠIĆ, Mihaela (2011.) *Jezik i pravopis: teorijsko-metodološki pristup pravopisnom normiranju*. Rijeka.
7. BROZOVIĆ, Dalibor (2002) Prvo lice jednine; O predloženoj smrtnoj osudi za *ć, dž, ije*. *Vijenac*. Zagreb. Br.207.
8. CIPRA, Franjo, GUBERINA, Petar i KRSTIĆ, Kruno (1998) *Hrvatski pravopis*. Zagreb: ArTresor naklada.
9. GAZDIĆ-ALERIĆ, Tamara, ALERIĆ, Marko i BEKAVAC, Božo. *Utjecaj čestotnosti fonema/grafema č,ć,dž,đ na ovladavanje hrvatskom pravopisnom normom*. hrcak.srce.hr/file/89844
10. *Iz povijesti hrvatskoga jezika*. www.ihjj.hr
11. *Kajkavsko narječje*. http://hr.wikipedia.org/wiki/Kajkavsko_narje%C4%8Dje

12. LJUBEŠIĆ, Marta (1997) *Jezične teškoće školske djece (oblici, uzroci, posljedice, otklanjanje)*. Zagreb: Školske novine.
13. MOGUŠ, Milan, BRATANIĆ, Maja i TADIĆ, Marko (1999) *Hrvatski čestotni rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
14. *Nastavni plan i program za osnovnu školu* (2006), Zagreb: MZOS. Pregled: 8.2.2013.
<http://public.mzos.hr/fgs.axd?id=14181>
15. *Nastavni program za gimnazije. Nastavni program za Hrvatski jezik*. Pregled: 8.2.2013.
http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/hrvatski.pdf
16. *Nastavni plan za strukovne škole. Nastavni program za Hrvatski jezik*. Pregled: 8.2.2013.
http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/strukovne/hrvatski-3-3-3-3.pdf
17. *Nastavni plan za strukovne škole. Nastavni program za Hrvatski jezik (trogodišnji program)*.
Pregled:8.2.2013. http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/strukovne/hrvatski-3.pdf
18. *Povijest nastanka hrvatske abecede*. http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_abeceda
19. *Problem č-ć/ dž-đ*. <http://www.scribd.com/doc/23238126/jat-seminar>
20. SILIĆ, Josip i ROSANDIĆ, Dragutin (1974) *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
21. SOVIĆ, Ivan (1967/1968) Neka zapažanja o učeničkoj pismenosti. *Jezik*, 15. Zagreb.
22. *Slovna reforma Ljudevita Gaja*.
http://hr.wikipedia.org/wiki/Slovna_reforma_Ljudevita_Gaja
23. ŠKARIĆ, Ivo. *Kakav pravopis (između fonetike i fonologije)*.
http://www.ffzg.unizg.hr/fonet/skaric/skaric-kakav_pravopis.pdf
24. TEŽAK, Stjepko (1996) *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika 1*. Zagreb: Školska knjiga.
25. VRCIĆ-MATAIJA, Sanja i GRAHOVAC-PRAŽIĆ Vesna (2006) Skrb za jezik na javnim gradskim prostorima. *Jezik* 53. Zagreb.

